

ئاوئىنەى ھزرە عىرفانىيەكان لە شىعرەكانى نالى دا

سالار عەزىز مەحمود^١

^٢، بەشى زمانى كوردى، كۆلىجى پەرورەدەى بنەرەت، زانكۆى سەلاحەددىن، شارى ھەولێر، ھەرئىمى كوردستان، عىراق

Corresponding author's e-mail: salar.mahmood@su.edu.krd

پوختە

ئەم توئىزىنەوھىە لە ژێر ناوئىشانى (ئاوئىنەى ھزرە عىرفانىيەكان لە شىعرەكانى نالى دا) يە و لە دوو بەش پىك دىت. بەشى يەكەمى باسەكە پەيوەستە بە لايەنى تيورى و لە چەمك و زاراوہ و پىناسەى ھزرى عىرفان دەدوئ. ھەرۆھە بە كورتى روومائىكى بيرو بۆچوونى چەند ميژوونوسىكى ئەدەب و رەخنەگرانى كورد دەكات كە لەسەر نالى و ھزرە عىرفانەكەيان نووسيوە و ھەئسەنگاندنى پىويستيان بۆ دەكات. بەشى دووھميش لايەنى پراكتىكى توئىزىنەوھەكەيە و ھەولى شيكارکردنى مانا قول و فراوانەكانى ھزرە عىرفانىيەكانى شاعىر دەدات. ئەمە جگە لەوھى كە لە ھەمان بەشدا شيكردنەوہ بۆ جىھانبىنى و رامانى شاعىر دەكرىت. لە كۆتاييدا ئەنجامەكان بە چەند خائىك خراونەتە روو و بۆ نووسىنى توئىزىنەوھەكەش سوود لە مېتۆدى وەسفى و شيكارى وەرگىراوہ.

وشە كليلىيەكان: ھزرى عىرفانى، عىشق، رەخنە لە دەرۆيشان.

المخلص

ھەزە الدرأسە التحليلية حول تجليات الافكار العرفانية في اشعار (نالى) و يتكون البحث من المقدمة و الفصلين الرئيسيين. يتناول البحث كيفية رؤية الشاعر للافكار العرفانية و محبته للحياة و التعددية و المعرفة و الانسان و الانسانية. كما اتخذ الشاعر مسألة الحب كمضمون رئيسى في اشعاره و بين كيفية معالجته لهذه المشكله التي تعتبر المسألة الاساسية منذ الازل و هي القضية الرئيسية و الموضوع الاساسى لجميع انواع الفنون و الاداب. كما اشار البحث الى جرأة الشاعر في طرح بعض المشاكل المحرمة في المجتمع الشرقى كالجنس او الشذوذ الجنسى. و في احدى المحاور البحث يشير الباحث الى الاسلوب الشخصى للشاعر حيث يبين فيها بان الشاعر ذكر القبلة اكثر من (٢٠) مرة بتعابير مختلفة و صور شعرية جميلة و جذابة الى القبلة. كما انه اتخذ الموقف المعادى للدراويش و الزهاد و هاجم عليهم باشد العبارات و فضحهم امام المجتمع بسبب النفاق و الكذب. وبذلك بادر و سجل (نالى) كأول شاعر هذه النقطة و بامتياز من بين كل الشعراء في الادب الكردي القديم.

الكلمات المفتاحية: الافكار العرفانية، العشق، الموقف المعادى للدراويش.

گوفارى زانكۆى ھەلەبجە: گوفارىكى زانستى ئەكادىمىە زانكۆى ھەلەبجە دەرى دەكات	
بەرگ	٦ ژمارە ٢ سالى (٢٠٢١)
رێككەوتەكان	رێككەوتى وەرگرتن: ٢٠٢٠/٢/٢٨ رێككەوتى پەسەندکردن: ٢٠٢١/٤/٢٨ رێككەوتى بلاوكردنەوہ: ٢٠٢١/٦/٣٠
ئىمەيلى توئىزەر	salar.mahmood@su.edu.krd
ماڤى چاپ و بلاوكردنەوہ	© ٢٠٢١ د. سالار عەزىز مەحمود، گەيشتن بەم توئىزىنەوھە كراوہىە لە ژێر رەزامەندى CCBY-NC_ND 4.0

Abstract

The current study is an attempt to investigate the reflection of Erafni views in Nali's poetry. The study consists of two main sections. The former is a conceptual formal work which focuses on the definition, identifications and the literature In Irfans thoughts and view. Also, it high lights the perspectives of several literary historian about Irfan's thoughts and there analyses to the mentioned concepts in Nali's poetry. Whereas, the second section is devoted to the practical part. A comprehensive and accrual analysis of these concepts are presented. In addition, Nalies deep impression, reviews and notes have been shown. Finally, the main results are present. For analyzing and conducting this study, the researcher has benefit from the analytical and description methods.

key words: Irfan'i thoughts, love, ante- Dervish attitude .

پیشه کی:

تیبینی ده کریت که تیکستیکی زیندووی وهک شیعره کانی نالی بهردهوام خویندنه وه و شیکردنه وه و لیکدانه وهی بو ده کریت. هه رنه مه شه وایکردوو به نهمری بمینیتته وه و له هه موو سه رده م و شوینیک و لای نه وه کانی رابردوو و نیستا و داهاتووش به چاویکی به رزه وه ته ماشا بکریت. زیندوویه تی تیکسته شیعره کانی نالی هه م بو زمانه شیعریه که ی و هه م بو په یامه مه به ستاره که ی و جورته ته بی سنوره که ی نالی ده گه ریتته وه. نه نجامه که شی نه وه بووه که له لایه ن خوینهران و ره خنه گران و شیکه ره وانوه پیشوازییه کی بی وینه ی لیکراوه. به هه مان شیوه له داهاتووشدا لپی ده کریت. عیرفان به شیوه یه کی گشتی له لایه ک په یوه ندی به نایینه کان و باوه ره نایینزاکانه وه هه یه و له لایه کی تر په یوه ندی به فه لسه فه و هزر و نه ده بیاته وه هه یه؛ بویه شاعیره کونه کورده کانیش به شیوه و جور و قابی شیعری جوراوجوره وه هه ولیان داوه هزره عیرفانییه کان له شیعره کانیندا رنگ بداته وه. نه مه لای هه ندیکیان به روونی و ناشکرایی له شیعره کانیندا درده که وی. وهک: غه زه له کانی مه لای جزیری و داستانی مه م و زینی نه حمه دی خانی. لای هه ندیکیش به و هیژ و روونییه نییه و ده رناکه ویت. سه بارت به نالی، نه و په کیکه له و شاعیرانه ی که بیر و هزری عیرفانییه له شیعره کانیدا به ته وای رهنگی داوه ته وه و ده کریت وهک ناوینیه ک هزره عیرفانییه کانی له ناو شیعره کانیدا ببینن. جا نه و هزرانه له قابی غه زه لدابن یا قه سیده یا له میانه ی هه ندیک له لایه دیره شیعره کانیدا بن. شیعری عیرفانی نه وه نده قوله ده توانریت به چه نده ها شیوه ی جوراوجور لپی بکۆلریتته وه. گرنگی تایبه تی خوی هه یه بو نه ده بی هه رگه لیک. پیویسته تیبینی نه وه بکریت که کایه و ره هه نده کانی نه ندیشه عیرفانییه کان به ربلاو و فراوانه. به کی له هۆکاره کانی شاکاره نه ده بییه نه مره کانی جیهان نه وه یه که یا به ته وای لپورژیبوونه له هزری عیرفانی یا به شیوه یه ک له شیوه کان کاریگه ری جوره هزر و نه ندیشه یه کی عیرفانییه له سه ر بووه. شیعره کانی نالیسه له مه به ده ر نییه و له توژینه وه که دا درده که ویت که شیعره کانی به م هزره عیرفانییه ره نگریت بووه و له نه نجامدا بو خوینهری هه ر سه رده میک کاریگه ر و به سوود و چیربه خش بووه. له لایه کی دی بو تیگه یشتن له هه ندیک تیکستی کۆنی شیعری زور پیویستمان به وه هه یه که له هزره عیرفانییه کان بگه ین، نه گینا تیگه یشتنمان بو تیکسته شیعریه کان ناسان یا دروست نابیت.

1-1 ناساندنیکی گشتی دهربارهی عیرفان:

عیرفان وشهیه که له زمانی عهره بی و فارسی و کوردیدا ههیه و به کاردیت. وشه که له بنه رتدا عهره بییه و له ریشهی (عرف) وهرگیراوه و دهیان وشه و زاراوهی تری لی داریژراوه. وهک: (المعرفه، الاعتراف، العراف، عرفة، عرفات، العریف، الاعتراف، العارف، المعرفة، المعترف، هتد) (المنجد: ۲۰۱۲، ۵۰۰). وشهی عیرفان به هه مانا هیه که له فارسیدا ههیه له زمانی عهره بییدا به کارناییت (اصغری: ۱۳۹۱، ۳۳). له زمانی ئینگلیزیدا بۆ زاراوهی عیرفان (Gnosticism) یا (Mysticism) به کاردیت. ((عیرفان بهرزترین پلهی مه عریفی و پایهی کۆمه لایه تییه. بۆیه زانستیکی پاکه، چونکه زانستیکی خوداییه و تایبهت ده کری به مروفیکی کامل و زانسته کهش کۆکه ره وهی زنجیره ی بوونه و به هۆیه وه بازنه ی په یوه ندی خولقینه ر و خولقاو ته واو ده بی و (عیشق و عاشق و مه عشوق) به یه کتر ده به ستیته وه)) (یونس: ۲۰۰۷، ۳۱).

ئاشکرایه که له زمانی کوردیدا زاراوهی عیرفان به هه مانا هه و واتایه به کاردیت که له زمانی فارسیدا ههیه و هه ندیک جار له لایه ن نووسه ره کانه وه ده کریت ته سه ووف، یاسوفیگه ری، یا سوفیزم. (عیرفان وهک چه مکیکی گشتی شاره زا بوون و قوولبوونه وهیه له ورده کاری و هیماکانی زانستیک، به مهرجیک که به شیوهیه کی رووکه شیانه نه بیته. بۆ نمونه ده لپن فلان کهس پزیشکی عارفه. واته ئه وه پزیشکه فه ناعه تی نه هیناوه به رووکه شی خوتندراو و نووسراوه کان. وهک چه مکیکی تایبه تیش دۆزینه وهی راستیه کانی شته کانه له ریگی کهشف و شهوده وه. به و واتایه ی ده کریت که سیک عارف بیته، به لام سوفی نه بیته. ههروه ها ده کریت که سیک به روالهت چوو بیته ناو ریگی ته سه ووف، به لام به هرهیه کی له عیرفان نه بیته) (معین: ۱۳۷۸، ۲۲۹۲). (عیرفان) که به رامانیکی فه لسه فی ده ژمیردیت له نه نجای وردبوونه وه و بیرکردنه وهیه کی قول له ئایین و ژیان و وجود هاتۆته کایه وه. هه ندیک له شاعیره کۆنه کانیش به مه به ست و به زمانیکی پر له نه یی و ته م و مزای و هیمادار له سه ر ته م بابه ته شیعیان هۆنیوه ته وه و نه یانویستوو هه موو که سیش لییان تی بگات. له لایه کی تر هه ر ئه و شاعیرانه له ریگی شیعه ره کانیانه وه هه و لی به ره و پشبردنی هزری عیرفانییه کانیان داوه.

ده بی ته مه ش بگوتیت که پیناسه ی عیرفان و چیه تی و تیگه یشتن له زاراوه که به گویره ی پله و پایه ی رۆشنیری و په روه رده ی که سه که ده گوړیت و چه سپا و نه بووه. بۆ نمونه له پیناسه یه کدا ریبازی عیرفان به زانیی واقعی هه ر سێ پله که ی زانست و مه عریفهت و حکمهت ناسیناوه و به جوړیک که پهیره وانی ریبازه که به هه ر سێ جیهانی مه عریفه ی دیار و ناواخن و واقع دا ده ربازه بن تا ئه و ئاسته ی که زانیی راستیه کانی زانباریه کانیان بۆ ده رکه ویت (یونس: ۲۰۰۷، ۸). ههروه ها ریگایه که بۆ گه یشتن به خودا یا به سیفه ته کانی، بۆیه له میژه گوتراوه: ریگاکانی گه یشتن به خودا هینده زۆرن به قه د ژماره ی هه ناسه ی مروفه کانن.

1-2 بیرو بۆچوونی چهند میژوونوسیکی ئه ده ب و ره خنه گران له سه ر هزره عیرفانییه که ی نالی:

هه ر نووسه ر و ره خنه گرێک به شیوهیه ک له جیهانبینییه که ی نالی داوه. بۆ نمونه هه ندیکیان هزر و ئه ندیشه عیرفانییه که یان به ته سه ووف لیکداوه ته وه؛ وهک (سه جادی) و (مه سعود محمه د) و هی واش ههیه به خواناسی زانیوه وهک (سه فی زاده). ئاشکرایه نالی به شاعیره یه که مه کان داده نریت که شیعی کوردی به دیالیکتی ناوه راستی گه یان دبیته لوتکه و داهینانی تیدا کردیت. نالی نه ک هه ر له دوا ی خۆی، به لکو له سه رده می ژیا یی خۆشیدا به مامۆستای شیعه له قه له م دراوه و به ناوبانگ بووه. گه ریده یه کی فره نسی به نازناوی (یۆژین یۆبین) له سالی (۱۹۰۶) دا گه شتیکی ناوچه ی موکریانی کردوو و له سه فه رنامه که یدا ده لی: ((له ده روه بیری نیوه ی سه ده ی رابردوو دا، شاعیریکی گه وره له ناو کورد دا هه لکه وت، که ناو و ناوبانگی له چوارچیوه ی هۆز و خیل و زنده که ی خۆی زۆر پتر تییه راند. ئه م شاعیره ناوی (نالی) و مه لایه کی خه لکی (سلیمانی) یه، که له قه له مره ی کوردستانی تورکیادایه، ئه مرۆ شیعه ره کانی له دوورترین خر و شیو و دۆله کاند، وێردی سه ر زمانی هه موو کوردانه)) (باقی: ۲۰۱۲، ۱۳). دهنگ و باس و ناوبانگی نالی نه ک له کوردستان، به لکو له ده ره وهش به هۆی میریکی بنه ماله ی بابانه کانه وه گه یشتبووه ئه وروپا.

ئەگەر سەیری هەندیک لە و کتیب و تۆژینەوانە بکەین کە لەسەر نالی و شیعەرەکانیدا نووسراون، دەبینین لە گۆشەنیگی جۆراوجۆرەو ئەمادەکران و ئاستەکانیشیان بەپێی باگراوندی نووسەرەکەو هەمەچەشن. بۆ نمونە ئەمین فەیزی بەگ دەلی: ((گەلی ئاساری فیکری و فەتانهتی نواندوو و زۆر مەزھەری تەو جۆر بوو. تا نیهاییەتی عومری لە ئەستەمولا ماوتەو)) (فەیزی بەگ: ۱۹۸۳، ۲۷). نووسەری ناوبراو بە فەرامۆشکردنی لایەنی هزر و ناوەرۆکە شیعرییەکانەو زۆر بە کورتی دەرباری دواو و پێی وایە نالی بایەخیک رادەبەدەری بە وشەئارایی داو و نکۆلی لە زیرەکیە کەشی ناکات. لە هەمان کاتدا وای بۆ دەچی کە شیعەرەکانی لە ئەنجامی زانست و کارکردن و کۆشش کردن هاتۆتە کایەو (فەیزی بەگ: ۱۹۸۳، ۲۷-۲۸). ئەو پێی وایە کە نالی روخسار و لایەنە رەوانیژییە کە ی کردۆتە قوربانی مەبەست و پەيامەو. ئەمەش لە دنیۆی لیکۆلینەو کە دا راستی و ناراستیە کە ی روون دەبیتەو.

(عەلەدین سەجادی) کە خزمەتیک بپۆینە و پێ پایانی ئەدەبی کوردی کردوو لە رینگای شیکردنەو هی شیعریکی نالی کە ستایشی میرنیک بابان دەکات، ئەوی بە شاعریکی بیروورد و تەر و پاراو زانیو. ئاشکرایە کە بۆ زانیی هەموو لایەنەکانی جیھانبینی هزرە کە ی نالی لە رینگای شیکردنەو هی تەنها تیکستە شیعریک هەموو شتیکیمان بۆ دەرناکەویت. سەجادی وە ک شروڤە کارانی کۆن گرنگی بە هونەرە رەوانیژییەکان دەدات، کە بە شیۆیەکی جوان و سەرنج راکیش بە کارهاتوو. ئەو هەر چەندە نالی بە زانییەکی بەرز و گەورە زانیو، بەلام بە قوئی خوئی لە قەرە ییرو بۆچوون و دیدگا و رامانە قوئەکانی نادات. هەر وەها ئەو پە ی بەو بردوو کە دیوانی شاعیرە گەورەکانی ئێران و چەندین کتیبی تری جۆراوجۆری خویندۆتەو و خاوەن بەهرەکی خوایی بوو و لە رینگای خۆماندوو کردنەو پەرە ی زیاتری بە خوئی داو (سەجادی: ۱۹۷۸، ۸۲-۸۸). شایانی گوتنە کە ئەو هزرە عیرفانیانە ی لەم لیکۆلینەو هەدا باسی لیدە کریت (سەجادی) بە (تصوف) ئاماژە ی بۆ کردوو.

(سەفی زادە) لە کتیبە کەیدا کە سێ بەرگە و باسی ژیان و بەرھەمەکانی زۆریە ی شاعیر و نووسەر و میژوونوسە کۆن و نوئی و هاوچەرەکانی کوردی کردوو. دەرباری نالی پاش قسە کردن دەرباری سائی لە دایک بوون و کۆچی دوا ی شاعیر، هەشت غەزەل و قەسیدە ی بە خێرایی و سەرپێی بە پەخشان رافە کردوو (سەفی زادە: ۲۰۰۸، ۵۷۵-۵۸۹). ئەو هۆنراوەکانی دابەشی سەر لکەکانی دلداری و خواناسی و نیشتمانی دەکات. ئەم دابەش کردنە قسە و باس زۆر هەلدەگری. شیعەرە دلدارییەکانی - بە زەمینی و ئاسمانیە کە یەو- هەمان مەبەست و ناوەرۆکە عیشقییەکان دەگریتەو. دیارە مەبەستی لە خواناسیش رامانە عیرفانیە کە یەتی. هەر وەها رەنگە مەبەستی لە شیعەرە نیشتمانییەکانی ئەو قەسیدە ی بێت کە بۆ (سالم) ی ناردوو و داوای هەوایی شاری سلیمانی لی دەکات. دە کریت ناوەرۆک و مەبەستەکانی شیعری نالی بۆ ستایش و وەسف و پەند و نامۆزگاریش دابەش بکریت. دیارە شیعری کلاسیکی زۆر جار سێ یا چوار بابەتی جۆراوجۆری تیدا دەبیت. بەلام وە ک تاییەتمەندییەکی شیۆازی هەندیک جار لە شیعەرەکانی نالی دایەکیەتی بابەت دەبیریت. (سەفی زادە) شیعریکی دلداری لیکداو تەو و شیعەرە کە دەربری عیشقی ئاسمانییە و شاعیر وەسفی بەژن و بالا و دەم و لئوی یاری کردوو و حالی پەرتیشان و دلی پەر دەری خوئی لە دووری یارە کە ی دەربریو.

لە هەلئاردنی شیعریکی تریدا سەرکەوتوو بوو، بەلام دیار نییە لە کام بەش لە سێ بەشە کە ی دادەنیت. ئایا دلدارییە یا نیشتمانی یا خواناسی؟ رەنگە تیکستە شیعرییە کە بە تەواوی نەچیتە ناو هیچ بەشیک لەمانە و لیکدانەو کەشی قسە و باسی زیاتر هەلدەگری کاتی کە دەلی: ((فەلسەفە ی چینی ئەبوو عەلی سینا بۆ ناساندنی خوا بۆ سوودە و.....)) (سەفی زادە: ۲۰۰۸، ۵۸۲).

لە کن ئەو جەوھەرە فەردە کە هەبوولا نییە باس

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۹۰)

لە حیکەم پەرورە یی بوو عەلی سینا نییە باس

(مەسعود محەمەد) لە کتیبیک چەند بەرگیدا بیرو و هەلسەنگاندنی تاییەتی خوئی لەسەر رافە و لیکدانەو هی دیوانی نالی (مەلا عەبدولکەریمی مودەریس) نووسیو. خۆزگە ئەویش رافە ی خوئی لەسەر یە ک بە یەکی شیعەرەکانی نالی دەنووسی، چونکە بیرمەندیکی بۆلادەستی کورده و شارەزایییەکی زۆری ئەدەبی کۆنی کوردی بوو. ئەو هی سەرنج راکیشە (مەسعود محەمەد) بۆ وانا و زاراو هی (عارف) و (عیرفان) لیکدانەو هی تاییەتی خوئی هەبوو کاتی دەلی: ((لەم شیعەرە نالیدا، وشە ی (عارف) بۆ ئەهلی تەسەوف و عیلمی باطین بە کار دیت.

(عرفان) یش عیلمی سەر به تهسهوفه)) (محهمه: ۲۰۱۰، ۱۴). دیاره باشر بوو ئەگەر گوتبای عیرفان دوا مهزلگهی تهسهوفه و به یهکیهتی بوون دهگا و عیرفانیش ئاویتتهکردنی فلهسهفهیه لهگهڵ تهسهوف. دیاره مهبهستی ئەو ئەم دیره شیعریه:

ئهحوهلی تهفرهقه نهزهر تهقویبهتی سهبهب دهکا

عاریفی وهحدهت ئاشنالهم قسهیه ئەدهب دهکا

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۷۴)

د. مارف خهزنهدار له ههر نووسهريک و ئاکادیمستیکی تر زانستیانهتر و راستبێنانهتر بۆچوونهکانی خستۆته روو و به روونی دهردهکهوئیت که له نهیانی و وردهکارییهکانی جیهانی شیعی نالی زۆر شارهزایه. ئەو له (میژووی ئەدهبی کوردی) دا له (۹۱) لاپهردا باسی مانای وشه نالی و ژبانی و کهسایهتی و چاپه جۆراوجۆرهکان و دهستنوسهکانی دیوانهکهی کردووه. ههروهها شیکردنهوهیهکی جوان و تیروتهسهلی بۆ لاپهنهکانی روخسار و ناوهڕۆکی شیعهکان و مهبهسته شیعییهکانی نالی کردووه. ئەمه جگه لهوهی که له ئاستیکی زۆر بالادا له جیهانبینی عیرفانی نالی گهیشتووه. (خهزنهدار: ۲۰۱۰، ۶۱ - ۱۵۳).

۳-۱ گۆرانکاری له هزر و دیدی نالی له قوناغهکانی ژبانیدا:

شاعیر و نووسەر و رۆماننوسه گهورهکانی جیهان له ژبانی خۆیاندا به چهندین قوناغی هزری و ئەندیشهی جیاوازدا تێپهردهن. ههر قوناغیکی هزری رهنگدانهوهی تایبهتی خۆی ههیه له بهرهمهکانیادا به شیوهیهک که بیر و ئاست و شیوازیان پێ دهناسرتتهوه. ئەگەر به وردی سهیری شیعهکانی نالی بکهین، دهبینین که ئاشناییهکی قوول و پێ سنووری ههبووه لهگهڵ ئەدهبیاتی فارسی دا. ئەمهش بۆته هۆی ئەوهی له رووی هزر و زاراوه و جیهانبینی یهوه کاریگهری له سههر شیعهکانی نالی ههبت. له ئەنجام دا تینوویهتی خۆی بهو ئەدهبیاته بهرزه شکاندووه. دهکریت ئەمهش به هۆکاری دهکرهوتنی ئەندیشه عیرفانییهکان و غهزهلی عیرفانی دانئین لای نالی له لایهکی و له لایهکی تریش ژینگهکی جوگرافی و پهروهرد و خۆبندنهوه و رۆژگار و سهردهم به هۆکارهکانی تر بزاین. نالی له قوناغیکی تهمهنیدا موسلمانیکی دلسۆز بووه و ئەرکهکانی جی به جی کردووه و سهفهری حهجی کردووه و له قهسیدهیه کدا سهرسامی خۆی به شوین و شاره پیرهکان نیشانداوه. له قوناغیکی تری تهمهنی و جیهانبینییهکی تازهدا به رهو عیرفان ههنگاوی ناوه و ههولێ داوه ئەندیشه عیرفانییهکان به شیوازیکی پر له هونهرهکانی رهوانبێژی و داهینهراوه و جوان له شیعهکانیدا نیشان بدا.

۱-۲ تایبهتمهندییهکانی هزری عیرفان له شیعهکانی نالیدا:

ههر مرۆفیک جیهانبینی خۆی ههیه. ههر تاکیک پرۆژه یا نهخشهیهکی له زهیندا ههیه که دهتوانی بیکاته بنجینه بۆ ئەوهی جیهانی پێ بناسی. ههر یهک لهو پرۆژه یا نهخشانهش دهکریت سهراوهی ئایینی یا ناایینی ههپێ (حکیمی فر: ۱۳۹۵، ۱۹۷). نالیس خاوهن دیدو تیروانینیکی تایبهتی خۆی بووه و ئەمهش وای کردووه که هزر و ئەندیشه تایبهتهکانی ناو بهرهمه شیعییهکانی چهند خاسیهت و سیمای جیاکهروهیهکی ههبت و به وردبوونهوهیهکی قوول دهکریت له شیعهکانی نالیدا بدۆزینتهوه. لهوانه:

۱- به کارهینانی زمانی ئاماژه و هتیمه به شیوهیهکی فراوان. ئەمهش وادهکات تیگهیشتن و لیکدانهوهی جۆراوجۆر بۆ دیره شیعهکان بکریت. بۆ نمونه زولف و گیسوو و تورپه، ئەگەر چی ههمووی بۆ پهڕچهمی ئالوزاو و کهزی به کاردیت، بهلام له شیعی عیرفانیدا ئەوهی له زولف، گیسوو و تورپه هاوبهشه: جوانی، رهشی و پۆشراو بوونیانه بۆ دهکرهوتنی واقعی یار، یا مهعشوق، یا کهسێک. له عیرفانیش له ههر سێ تایبهتمهندییهکهی زولف بۆ دهرپهین و زاراوه تایبهتییهکانی عیرفان سوودی لێ وهگرهوه.

پهڕچهمی روو دادهپۆشی پێچی زولفی پێچهیه

دا به رۆزیش پێی بلێن شهمعێ شهبوستانی ههیه

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۴۷۵)

٢- به کارهینانی زارواوه کانی شه راب، ساقی، مه یخانه، مه یکه ده، خه رابات و مه ی له شیعره کاند، به واتا عیرفانییه که ی، غه زه لگه لپی عیرفانی لی که وتوته وه. ههروه ها نالی هه ر دوو وشه ی (قه رقه ف) و (ره حیق) ی به کارهیناوه، که به شیمانیه کی به هیژ هیچ یه ک له شاعیره کونه کوردییه کان له شیعره کانیندا به کاریان نه هیناوه. نالی داوا له ساقی ده کا له جیاتی سورانه وه به دهوری حه رمی مه ککه و که عبه و ته واف کردن، له ناو دلی نه ودا گه شته که نه نجم بدات، چونکه جیگی عیشقی راسته قینه یه.

ساقی وه ره مه یخانه پی دل کونه ره حیقی

گه ر مایی ته و فی حه رم و به یی عه تیقی

(دیوانی نالی: ١٣٩٦، ٥٤٤)

٣- شیعی عیرفانی یا غه زه لی عیرفانی زور جار دژی کتیب و بابه ته وشکه ئاینییه کانی ناو مرگه وت و حو جره کان ده وه سستیته وه و به کاریکی پی سوود و پی هوه دی ده زانیت. بویه نالی بوجونیک عیرفانی ده رده بریت و ده تی:

عاشق هه وه سی مه یکه ده وو عیلمی به سیته

عاقل ته له بی مه دره سه وو جه هلی موره ککه ب

(دیوانی نالی: ١٣٩٦، ١٠٦)

جی سهرنجه که له زوربه ی تی کسته شیعییه عیرفانییه کاند ((ناکوکیه کی نه زه لی له نیوان هیژی لۆگوسی خودا وه ند و نه قل و وشه له لایه ک و هیژی ئیروسی شه یتان و غه ریزه و جه سته له لایه کی دیدا به دی ده کریت. له و ناکوکیه دا هیژی یه که م به ئاراسته ی جیهانی سپی و هیژی دو وه میس به ئاراسته ی جیهانی ره ش هه نگاو ده نیت و هه ر یه کیکیان نه وه ی دیکه راوده نیت، پی نه وه ی بتوانیت به ته وای لایه بریت، یا ببیته جیگه وه ی)) (الماجدی: ٢٠١١، ٤٦). له م حاله ته دا شاعیر نه ک هه ر خوی به زانا نیشان ده دات، به لکو خوی به ماتماتیکزان و فیزیکدان و کوزمولوجیست و زمانناس و فه یله سوفیش نیشان ده دات (الماجدی: ٢٠١١، ٤٠).

٤- ئاشکرا بوونی نه یینییه کانی جیهانی بوون کاریکی مه حاله و ((جیهانی مه عریفه تی ئیمه له چاو جیهانی وجود زور ته سکرته و هه میسه به شیک له بوون به شیوه ی مه ته ل ده مینیتته وه. نه م وانه یه ی مه عریفه تناسی به شیوه یه کی به ربلاو له نه ده بیاتی عیرفانی و به ره مه کانی عارفاندا دوباره ده بیته وه)) (عطار: ٢٠١٩، ١). نالی ده رباره ی نه م وانه یه ده ئیت:

خوشا رهندی له دنیا پی موبالات و موجه رپه د پی

به روژ زینده ی جه ماعه ت پی و شه و مات و موجه رپه د پی

(دیوانی نالی: ١٣٩٦، ٥٢٤)

٥- نالی له هه ندیک له غه زه له کانیدا ئامازه ی عیرفانی روونی هه یه و زیاتر وه ک مروفتیکی گه ر دوونی ده رده که ویت. ههروه ها نه و جو ره مروفتیک له ناو کۆمه ل ده ستنیشان ده کات که ته نها غه میان تیرکردنی رگ و خوار زگیانه؛ که چی نه و سه ره رای غه مخواردن بو خوی، غه م بو هه موو خه نک و مروفتیه تیش ده خوات. نه مه ش کاری که سانیک ده گمه نه که گه یشتنه دواپله ی عیرفان، چونکه عیرفان گه یشتنه به پله ی مروفت بوون و مروفتدوستی و مروفتیه تی.

نه و عه ئینسانی هه یه غه م قووتی یه

من غه می خۆم و غه می عالم ده خۆم

(دیوانی نالی: ١٣٩٦، ٢٤٤)

٦- نالی کاتی ره خنه ی توند له ده رویش و سو فی و زاهد و شیخه کان ده گریت و ریبازه که یان ره ت ده کاته وه مه به سستیکی تری هه یه و ده یه وی بلی که نه و ریبازی عیرفان و مه عریفه ت له ئامیز ده گریت؛ نه ک ریبازی ده رویشگه ری. نه و ده رفه تیک له ده ست نادات بو داشورین و هیرش

بردنه سهر وشکه سۆفیه کان، بۆ نمونه لهو شیعرا نهی که مه به ست و ناوه رۆکیکی وه سفیان ههیه، پاش ئه وهی بابهت و مه به سته که وه سف ده کات، له پر وشکه سۆفی بیرده که وتته وه و هیرشی توندی ده کاته سهر. ئه و له وه سفی که ژێ به هار و سازگاری ئاو و هه واکه ییدا ده ئی:

فه سلێ که ههر له فهرقی به شهر تاره گی شه جهر

وشکی به غه یری سۆفی یو عاسای نه مایه وه (دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۴۵۵)

ره خه گرتن و تانه لیدان و به کهم زانیی ده رویش و سۆفی و واعیز و زاهید و پیاوه ئایینییه کان، شیوازیکی تاکه که سی و جیا که ره وهی بیرکردنه وهی نالییه له گه ل شاعیرانی تر. نالی پی وایه که هه رگیز وشکه سۆفیه کان له باس و خوازی عیشق و خوداناسی ئه نجوومه نی عارفان تی ناگه ن، چونکه وه ک ده ریایه که و ئه وان توانای ئه وه یان تیدا نییه به هیه چ جۆریک توخی بکه ون. پیوه ری زانستی خودای زانستیکی که سی و ئینجا خودییه، زانسته کانی عیرفانیش هه ریه م جۆریه. به و واتایه ی که زانسته عیرفانییه کان په یوه ستن به خودی عارف و تایه تمه ندییه کانی و هیه چ که سێکی تر هاوبه شی تیدا ناکات و ئه و خۆی بریار ده دات شته کان چۆن ببینی و له زۆریه ی کاته کانیشدا ناتوانی ئه و مه عریفه خودییه تایه ته بۆ فیرکردن بلام بکاته وه (یونس: ۲۰۰۷، ۱۱).

بۆیه ده ئی:

سۆفیان هاتنه مه جلیس وه ره قی دیده بشۆن

له کن ئه و دیمییه وشکانه له ده ریا نییه باس (دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۹۰)

((یه کێ له خاسیه ته پراکتیکییه کانی ده رویشی ئه وه یه میژوو بوه ستی، یا بزوتنه وه ی کردگار و رۆژگار رابگری، ناخۆشی له باتی خۆشی، وشکی له باتی ته ری، مردن له باتی ژیان، هه رله به ره ئه وه شه ته عبیری (وشکه سۆفی) له ناو کورده واریدا هه یه)) (خه زنه دار: ۲۰۱۰، ۸۹). نالی (۳) جار ته عبیری (وشکه سۆفی) به کاره ئیناوه. له یه کیکیاندا سۆفی ریاکار به بی به ش ده زانی له خیروبه ره که تی عیشق که دل پر له غه م ده کات و ده ئی:

ئه ی چاوی پر نه دامهت، دل پر غه م و غه رامهت

بگری که وشکه سۆفی له م فه یزه بی نه سیبه (دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۳۲۶)

بۆیه نالی باکی نییه که خه ئه و ته خانه ی سۆفیان به ته ویله بشوبه ئی و بلی:

سۆفی ریایه خه ئه و ته بی به هاری کرد

هاته ده ری له سایه پی چایه ر و حه سایه وه (دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۴۵۹)

نالی ((دوا ی ئه وه ی له بنج و بناوانی ده رویشی گه شتووه و به ته واوی بۆی ده رکه وتوو له گه ل به رزه وه ندی چاکه ی خه لکی ناگونجی، ئیتر که وتۆته به ره ره کانی ده رویشیم)) (خه زنه دار: ۲۰۱۰، ۸۸) و به فیلباز و زیانبه خش ناویان ده ئی؛ به پیچه وانه ی شاعیر که هه رچه نده که سێکی نه داره، به لام له هه موو هه له و که م و کوریه ک چاو ده پۆشی و ده ئی:

شێخی و سه راپا ده له ک و رێوی ده پۆشی

نالیم و به رووتی له هه موو دیده ده پۆشم (دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۲۳۰)

((یه کئ له رهوشته ئالۆز و پر له تنگ و چه له مه کانی دهرویشی ئه وه به دیوی دهره وهی له گه ل دیوی ناوه وهی ریک ناکه وئ))
(خه زنه دار: ۲۰۱۰، ۸۹). سو فی به رواله ت که ریش داده نیت و هه رده م ته سبجی له دهسته، وه ک ته له بو فریودانی خه لکی عه وام به کاری ده هیئ. بو یه ده ئی:

سو فی له فه قر و فاقه وه کوو فاقه فاقی دا

ته سبجی دام و دانه یه ریشی دو فاقی فاق

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۲۰۲)

ده رویش به گشتی کاریگه ری هه بووه بو سکر کردن و وه ستاندنی جو له ی کو مه ل که له ئه نجامدا بووه به هو ی دواکه وتنی کو مه ل له رووی ئابووری و کو مه لایه تی و سیاسیه وه. یه کئ له خاسیه ته کانی ده رویشی بو کوشتنی کات ئه وه ده مانه یه که به زیکر و ته هلیله و های هووی و خالگرتن ده یبه نه سه ر. (خه زنه دار: ۲۰۱۰، ۹۰).

نالی ریژه یه کی به رزی ئه وه ناوانه ی په یوه ندیوان به ریازی سو فیگه ری و ده رویشگه ری و شه ریعه تگه ریبه وه به کاره یئاوه. ئه وه (۲۵) جار وشه ی سو فی به چه ندین شیوه به کاره یئاوه. وه ک: سو فی وشکی له حه ق به دور، سو فی مل خوار، سو فی که ره بو ز و سو فی خه لو نه نشین. ههروه ها (۷) جار ناوی شیخ و (۳) جاریش ناوه کانی زا هید و واعیزی به جودا به کاره یئاوه.

۷- ژياندۆستی و ژيانشادی سیمایه کی دیاری شیعی عیرفانییه و ئه مه ش به روونی له غه زه له کانی نالیدا ده رده که ون. (د. عه بدولکه ری می سروش) ده ربه ری چۆنیه تی زینده گی کردنی عارفه کان ده ئی: ((ته نها عارفان، که له ژياندا ده بنه ته ماشاکه ری گۆره پانی یاری ژيان و توانیوان له و گه مه و یارییه بینه ده روه و له ده روه به سه رنج و تیرامانه وه له ژيان و نه نیه کانی بروان و هاوکاتیش بچنه وه نیو گۆره پانه که و وه ک یاریزان له و گه مه دا به شدار بن، چگه له وان که سی تر ناتوانی هه م ته ماشاکه ر بێ و هه م یاریزان)) (سروش: ۲۰۱۴، ۱۱۳). هزره عیرفانییه کانی نالی نه ک هه ر به یه ک به ستران و یه کتر ته واو ده که ن و هه ر یه که یان ده بیئ به به شیکی جیانه کراوه ی ئه وی تر، به لکو ئاوتیه ی یه کتریش بووینه و جودا کردنه وه یان سه خته. روو وه رگێران به ره و عیشق و عیرفان له ئه ده بیاتی روژه لاتندا میژوو یه کی کو ئی هه یه و ((ترس له په رته وا زی، به تایبه تی پاش هیرشی مه غول، یه کی له وه هۆکارانه یه که شاعیرانی وه ک سه نابی، عه تتار، خاقانی، نیزامی..... ره خنه یان له ئه قل و فه لسه فه ده گرت و له مه یدانی عیشق و عیرفاندا به دوا ی چاره سه ری ده گه ران)) (اصغری: ۱۳۹۱، ل ۸۸).

۸- نالی به پێی هه ندیک له تیکسته شیعی به کانه وه ئه وه نده په یوه ست نییه به دنیا یه که ی تره وه و خو شی و شادی و جوانی له م دنیا یه ئیستا ده بیئ. ره نگه ئه مه له قو ناغیک له قو ناغه کانی ژيانیدا بیئ، به لام به هو ی ئه وه ی که شاعیرانی کو ن له کاتی دانانی شیعه کانیان سا ل و شو پنی شیعه کانیان نه نووسیوه، ناتوانی ت ته مه نی نالی و میژوو ی نووسی نی شیعه کان دیاری بکه ین. یان ئه وه تا ته نها وه ک مه به ستیک و ناوه رۆکیکی شیعی و به خه یالی خو ی شیعه که ی له ناو دیوانه که ی دانابیت. ههروه ها ده کریت وه ک سه رسامبوون و لاساییکردنه وه و کاریگه ربوون به شاعیره فارسه کانه وه ئه و شیعه رانه ی گو تبیئ. په یوه ست نه بوون به رینما ئایینییه کان، له پاش قو ناغی ته سه وو فدا، راسته وخو په یوه ست بوون به عیرفانی لی ده که ویته وه. ههروه ها وه ک کاردانه وه یه کی توندیشه به رامبه ر به دام و ده رگا ئایینییه کانی شه ریعه ت و ته ریقه ت که به سه ختی پابه ندی رینماییه کانی قورنان و سونه تی پیغه مبه رن و داوا ی جی به جیکردنی موو به مووی رینما ئایینییه کان. نالی خاک و زه مین به کینگه و مه یدانی کار و گو لشه نی ئومید داده نیت که پتویسته مرؤف بو ژیانیکی خو ش و به خته وه ری خو ی به کاریان به یئ، به لام به داخه چونکه به شیوه یه کی دروست سو دی لی وه رنه گیراوه. بو یه هه ندیکی لیکراوه به مرگه وت و هه ندیکی لی کراوه ته گو فه ک.

ئه م ئه رزه مه زره عه ی عه مه له و گو لخنه ی ئه مه ل

هه ندی بووه به مه سجد و به عزی به مه زبه له

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۳۸۴)

نالی باکی نییه که روودانی روژی قیامت بو دهه‌ری و کافره‌کان بسه‌لمی، چونکه باوه‌ریان بی نییه. ئەو گفوتوگۆی ئەمه ناکات به به‌لگه‌ی روایات و تیکسته ئاینیه‌کان، به‌لکو بیی وایه که تهنه‌ها هه‌ستانه‌وه‌ی یار و خو‌نیشاندانی به‌سه‌ بو ئەوانه‌ی که باوه‌ر به روژی قیامت بهین.

تۆ ئە‌گه‌ر هه‌ستی له‌ جی‌ راوه‌ستی ده‌ه‌ری و کافریش

دین ده‌لێن بی شک قیامت راسته‌ هه‌ستانی هه‌یه

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۴۷۸)

۲-۲ نالی وه‌ک به‌یره‌وکارێکی رێبازی عیرفان:

نالی بو‌چوونێکی عاریفانه‌ی ره‌ها ده‌خاته روو و سه‌ر به‌ هه‌یج ئایدیایه‌کی دیاریکراو نییه، به‌لکو ئەو له‌ گه‌ل هه‌زری جوانه‌ و هه‌موو ره‌نگه‌کانی بی جوانه‌ و ریز له‌ فره‌ی ده‌گرێ و توانای له‌خو‌گرتن و ریزگرتنی هه‌موو جیاوازییه‌کانی هه‌یه و ژینایش به‌م فره‌یه‌ به‌ جوان و راست ده‌زانی و ده‌لی:

یه‌ک ره‌نگم و بی ره‌نگم و ره‌نگین به‌ هه‌موو ره‌نگ

به‌م ره‌نگه‌ ده‌بی ره‌نگ ریزێ عیشقی حه‌قیقی

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۵۴۴)

هه‌ندیک له‌ دیره‌ شیعره‌کانی نالی مانایه‌کی قول و فراوان و گشتگیران هه‌یه. کێشه‌ و گه‌رفته‌کانی هه‌موو مرو‌فیک له‌ هه‌ر شوین و سه‌رده‌میک ده‌گرته‌وه. سنووری داب و نه‌ریت و ره‌نگه‌کان و دژایه‌تی و جیاکارییه‌کان تیک ده‌شکینێ و هه‌موویان له‌ بوته‌ی عیشقی نه‌مردا یه‌کده‌خا و کو‌ده‌کاته‌وه.

لێره‌دا نالی له‌ دژی سو‌فی و زاھید و شیخ و ده‌رویشه‌کانی ناو کو‌مه‌ل وه‌ک عاریفیک خو‌ی دنوینی. هه‌رچه‌نده‌ ((عاریفه‌کان هه‌یج کات ده‌زگیه‌کی فیکری ریکو‌پیکیان نه‌هه‌ناوه‌ته‌ بوون، به‌ دوای به‌دیته‌نایشیه‌وه‌ نه‌بوون و به‌ زمانگه‌لێکی ته‌ئویلکار و نمونه‌ هه‌نانه‌وه‌ هاتونه‌ته‌ مه‌یدان)) (سرووش : ۲۰۱۶، ۲۰۹)، به‌لام به‌ سوود وه‌رگرتن له‌ زمانی شیعر و زاواوه‌ تابه‌ته‌کانی عیرفان و هه‌یماکانه‌وه، ده‌رده‌لی خو‌یان کردووه‌ بو‌هه‌وادارانیان. نالی زور چاک ده‌ستنیسانی تو‌ژی سو‌فی و زاھید و ده‌رویش و شیخی له‌ لایه‌ک و له‌ لایه‌کی تر تو‌ژی عارفانی کردووه‌. ده‌رباره‌ی ئەو زاواوه‌، (ئیبن سینا) پیناسه‌یه‌کی راست و دروستی بو‌ هه‌ر یه‌ک له‌ زاواوه‌کانی زاھد و عابد و عارف کردووه‌ و پێی وایه‌ که زاھید که‌سێکه‌ خو‌ی دورخستو‌ته‌وه‌ له‌ دنیا په‌رستی و چێژ و خو‌شیه‌کانی و عابید که‌سێکه‌ به‌رده‌وام رینماییه‌کانی په‌رستن جی‌ به‌ جی‌ ده‌کات و عاریفیش که‌سێکه‌ به‌ هه‌یزی بیرکردنه‌وه‌ گو‌رانکارییه‌کی به‌رده‌وام له‌ جیهانی په‌روژ ده‌کات بو‌ ئەوه‌ی دلی ئاماده‌بی بو‌ ده‌رخسته‌ نورانییه‌کانی خودا(اصغری: ۱۳۹۱، ۳۴). ده‌رباره‌ی به‌کاره‌ینانی زمانێکی هه‌یماکار و ته‌موم‌زاوی له‌ به‌ره‌مه‌ ئەده‌بیه‌کاندا، ئەوا ((زمانی عارفان ده‌ریده‌خات که‌ پارچه‌ گه‌لێک یاخود ناوچه‌ گه‌لێک له‌ واقیعه‌ت هه‌یه، کاتیک مرو‌ف لێیان نزیک ده‌بێته‌وه‌ به‌ ناچاری زمانی ده‌که‌وێته‌ دژه‌گوتنه‌وه‌، ئەم کاره‌ش تهنه‌ها له‌سه‌ر ئەزموونی خودا کورت نه‌کراوه‌ته‌وه‌، به‌لکو زو‌ریک له‌ ئەزمونه‌ رو‌جی و عیرفانییه‌کان وه‌ها حاله‌تیک ده‌هه‌ینه‌ ئاراوه‌)) (سرووش: ۲۰۱۶، ۲۰۵-۲۰۶). لێره‌دا جیاوازی دانان له‌ نیوان ته‌سه‌وووف و عیرفان کارێکی گرنگه‌ و ده‌بی ئەوه‌ روون بێته‌وه‌ هه‌ر کاتیک ته‌سه‌وووف له‌ گه‌ل هه‌ز و فه‌لسه‌فه‌ ئاوێته‌ بوو، ته‌سه‌وووف ده‌چێته‌ قو‌ناغیکی تره‌وه‌ و پو‌شاکێکی تازه‌ له‌ به‌رده‌کات و عیرفان دێته‌ وجود. به‌ هه‌مان شێوه‌ ((بیرکردنه‌وه‌ی قوول له‌ مه‌یدانی فراوانی عیشق و عه‌قل یا عیرفان و فه‌لسه‌فه‌ نیشان ده‌دات که‌ هه‌رکات عیشقی حه‌قیقی و عه‌قلی کامل یان عه‌قلی عه‌قل ئامانج بووبیت، ناکو‌کی و ئالنگاری ده‌گاته‌ که‌مترین ئاست و هه‌ندیک جار هه‌ردووکیان) له‌ مرو‌فی کامل) دا ده‌گه‌نه‌ یه‌کیه‌تی و یه‌گرتن)) (اصغری: ۱۳۹۱، ۹۳).

عیرفان رامان و ئەزموونێکی ده‌روونی و تاکه‌که‌سییه‌ بو‌ گه‌یشتن به‌ مرو‌ف بوون و مرو‌فایه‌تی. نالی کاتی ره‌خنه‌ی توند له‌ شیخه‌کان ده‌گریت و رێبازه‌ ده‌رویشگه‌ری و سو‌فیگه‌رییه‌ که‌یان ره‌ت ده‌کاته‌وه‌، پابه‌ندبوونی خو‌ی به‌ عیرفان دووپات ده‌کاته‌وه‌. عیرفان زیاتر وه‌ک نارازی و ئو‌پۆزیسیۆن له‌ به‌رامبه‌ر ده‌رویش و مه‌لا و سو‌فی خو‌ی نیشان ده‌دات. نالی مه‌به‌ستیکی هه‌یه و ده‌یه‌وی بلی که‌ ئەو رێبازی عیرفان و مه‌عریفه‌ت له‌ ئامێز ده‌گرێ نه‌ک رێبازی ده‌رویشگه‌ری. ئەو که‌ له‌ وه‌په‌ری بێده‌ره‌تانی و ده‌ستکورتی و بی‌مورووه‌تی ده‌رویشگه‌یه‌کی ژیان

بەسەر دەبا، لە گەل هەموو ئەوانەشدا چاوپۆشی دەکا. هەر وەها عێرفان لە شۆرشیک دەچی کە هەوێ چاکسازی و ریفۆرمی ئایینی و سەرلە نۆی خۆپێندنەو دەکات بۆ تیکستە ئایینیەکان و دەیهوێت خورافات بە لاهەبنیت کە بە گواستەنەوێ دەم بە دەم لە غیاپی ئەقلدا پەنای بۆ براوه.

عارف بە واتای زانا و ئاگادار و شارەزای مەسەلە هێمادار و وردە کاریبەکان دیت. لە عێرفاندا عارف کە سێکە خوداوەند گەیان دوو پەتیه پایە شهودی خود و ناوێکان و سیفاتەکانی خۆی. ئەم پلە و پایەش لە رێگای ناواخندووزی دەبیت، نەک بە رێگای زانست و مەعریفەتی رووت (شجعی: ۱۳۷۳، ۱۲۵). گەیشتن بەم پلەیه لە توانای هەموو کە سێکدا نییە، بە لکو کە سانێکی کەم دەگەنە ئەو پلە و پایەیه.

شێخی یو سەراپا دەلەک و رێوی دەپۆشی

نالیم و بە رووتی لە هەموو دیدە دەپۆشم

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۲۳۰)

عارف کە سێکە هەمیشە شەیدای گەیشتنە بە راستیەکان و بە دوایاندا دەگەریت. هەر وەها ئەوەندە هۆگر و بابەندی عیشق دەبیت بە شیوێهێک کە ئایین و مەزھەبە تەقلیدیەکان بە لاهەبنیت و پەپرەوی لە ئایینی عیشق و مرفایەتی دەکات. بۆیه هەردەم عارف لە کار و کۆششە تاییبەتییە کەیدا چاوەروانی پاداش نییە و عاشقی جوانییە.

عێرفان بە پێچەوانەیی تەسەووف، ژیاندۆستی و دونیایوستی دەکات بەرنامەیی خۆی و ئەوەندە گوێ ناداتە بەهەشتی دونیاکەیی تر. هەرچی تەسەووفە تەریکی دنیا و خۆ ئامادەکردن بۆ دونیاکەیی تر و نزا و پارانەوێ بەر دەوام و پێ ئومێدی و گۆشەگیری و دوورکەوتنەوێ لە خەلک دەکاتە بنەما و بەرنامەیی خۆی. بە شیوێهێکی گشتی عێرفان لە شۆرشیکێ بێ چەک و بە قەلەم و شیعەر دەچی و داوای ریفۆرمی ئایینی و سەرلە نۆی خۆپێندنەوێ بۆ تیکستە ئایینیەکان دەکات و هەوێ بە لاهەبنانی خورافاتەکان دەدات کە لە غیاپی ئەقلدا و بە گواستەنەوێ دەم بە دەم پەنای بۆ براوه. بەم جۆرە دەبینین کە عێرفان ئەقل رەت ناکاتەوێ، بە لکو بە هاویری و تەواوکەری عیشقی دەزانیت.

۳-۲ نالی و یەکانگیری و ئاوتتەبوونی عیشق و عێرفان:

مەسەلەیی عیشق لە دێر زەمانەوێ هۆش و بیری مروفی خەریک کردووێ و سەرچاوەیەکی هەمیشەبیش بوو بۆ ئەفراندن لە ئەدەبیات و هونەردا. عیشق بۆ مروفەکان هێزێکی جووئینەر و بەر دەوام پێدەری ساتەکانی ژیانە. ((عیشق حەنینیکە بۆ بنچینە. مروف لە کەم و کوریەکان رزگار دەکات. عیشق پەییوێستە بە پەیی بردن بە جوانی. ژیانیش بە هەموو دیمەنەکانیەوێ دەرخستە عیشقیەکانی دەردەپێت و بەرھەمی عیشق لەو بەھرانەدا خۆی دەردەخات کە لە دەرونی عاشقدا دەکرێنەوێ. یە کتر کیش کردنی نێوان عاشق و مەعشوق بزوتنەوێهێک دەئافریئێ (بەرەو کەمال)) (ابو راس: ۲۰۰۸، ۱۹۷). هەر ئەمەشە کە وای کردووێ عیشق و عێرفان تێهەلکێشی یەک ببن و بە سانای جووانە کرێنەوێ.

عیشق بابەتێکی فەلسەفی گرنگە. هەر وەها مەبەست و ناوێرۆکیکی سەرەکی شیعری شاعیرانی شە. عیشق لە هەموو ئەدەبیاتی جیھانیدا و لە هەر سەردەمێک و سەر بە هەر رێباز و قوتابخانە یەک بێت کێشە و بابەتە هەرە سەرەکییە کەیی مروفە. ((عیشق سێکس نییە، کورتکردنەوێ عیشق بۆ سێکس سیمای ئەو سەردەمە یە کە لە هیچگەرایی، پوچگەرایی دەوێ. عیشق ئەزمونیکی رۆحییە، هەولێکی موتاعالیانە یە بۆ هەلکشان بەرەو بالا، بەرەو مانا قولەکان، بەرەو موتەعالی، عیشق بە جێهێشتنی خۆیە بۆ گەیشتنەوێ بە خۆ، بەلام ئەم جارە زات (خود) لە ئەوێ دیکە دایە، لە ئامێز و مەحەبەتی ئەوێ دیکە دایە. عیشق ئەزمونکردنی ژیانە و جیھانە لە ئاستە هەرە قولە کەیدا، بە جێ هێشتنی سادەییە، جێهێشتنی ژبانی رۆژانە یە، جێهێشتنی نۆرم و شتە باوەکانە، گەشتیکە بەرەو ئەزمونکردنی بوونە، مروف لەو دیو بوونەوێ مروفە، وەک ئە کێتییەکی مەعنەوێ و رۆحی، هەر کەس کە عاشق بوو بێت بەم مانایە بێ گومان ئەزمونی ئەوێ کردووێ کە چۆن لە دوا ی ئەو ئەزمونەوێ بە چاوپێکی دیکە ی جیھانی بینوێ، قولتر، مانادارتر، لەوێ پێش قوناغی عاشق بوون)) (رەفیق: ۲۰۰۹، ۳۴-۳۵).

عیشق هۆکاری ئاوتته بوونی مرۆفه کانه له گه‌ل یه کتر، به پێچه‌وانه‌ی رق و کینه و نه‌فره‌ت که جودایی و ناکۆکی و دوژمنکاری ده‌خاته نێوان مرۆفه‌کان. مه‌سه‌له‌ی عیشق هه‌روه‌ک له پێش‌وودا باس کرا بابه‌تییکی سه‌ره‌کی شیعیر و نه‌ده‌بیاته، په‌یوه‌ندییه‌کی پته‌و و نه‌پچراوی له گه‌ل عیرفاندا هه‌یه. ئه‌مه‌ش هۆکاری پێکی سه‌ره‌کی بووه بۆ جوانترکردن و سه‌رنج راکێشانی زیاتر بۆ ناوه‌رۆکی شیعیره‌کان. ئه‌م بابه‌ته‌ش به‌هۆی کاریگه‌ری گه‌وره‌ی نه‌ده‌بیاتی فارسییه‌وه‌ گواستراوه‌ته‌وه‌ ناو شیعیری کوردی. عیشق ((له سه‌رانسه‌ری نه‌ده‌بی کلاسیکیدا سنووری بۆ نییه و گه‌وره و بچوووک و سوئلتان و گه‌دای تیدا نییه، هه‌موو شاعیری پێکی عاشق پێویسته‌ خاکی ژیری پێی نازنین بێ)) (خه‌زنه‌دار: ۲۰۱۰، ۹۴).

ئه‌گه‌ر یار و مه‌حبوبه‌ی نالی که به (حه‌بیه) ناوی براوه راست بێ، ئه‌وا عیشق لای نالی عیشقی پێکی یه‌ک جه‌مه‌سه‌ری نییه، به‌لام ئه‌گه‌ر وه‌ک سیمبولیک به‌کاری هێنای بۆ عیشق ئه‌وا خۆشه‌ویستییه‌که‌ی یه‌ک لایه‌نه یا یه‌ک جه‌مه‌سه‌رییه. جگه له هه‌بیه که (۴) جار به‌کارهاتوو، هه‌ر یه‌ک له (مه‌حبوبه) و (مه‌حبوبان) یه‌ک جار له دیوانه شیعیرییه‌که‌یدا به‌کارهاتوو. هه‌ندیک سه‌رچاوه‌ی تر ئاماژه بۆ (ئایشه) ناویکیش ده‌کهن که دۆستی نالی بووه و خۆی به‌وه‌وه هه‌لده‌کێشا که دلخوازی نالییه (عبدولکریم: ۱۳۹۶، ۲۲). هه‌ر سه‌باره‌ت به یاره‌که‌ی نالی، شاعیر قه‌سیده‌یه‌کی (۱۹) به‌یتیشی هه‌یه ده‌رباره‌ی مردنی باوکی یاره‌که‌ی و به‌وه‌وه‌ شادی و خۆشحالی خۆی ده‌ربه‌یوه، چونکه ئه‌و ریگری کردوو له به‌یه‌ک گه‌یشتنی له گه‌ل یاره‌که‌ی.

به‌س گریه بکه بۆ بودهر و باپی حیجابت

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۱۰)

بێ باپی تۆ مووریسه بۆ وه‌سل و مولاقات

بۆیه نالی دلنه‌واپی یاره‌که‌ی ده‌کا که رۆژگاری سه‌خت به‌سه‌ر چوووه و رۆژگاری خۆشی به‌پێوه‌یه. (دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۰۸-۱۱۵). ده‌کریت هه‌ندیک له شیعیره‌کانی نالی له دوو ره‌هه‌نده‌وه لیکدانه‌وه‌ی بۆ بکریت. یه‌کیکیان غه‌زله‌ی عیشقی زه‌مینی و ئه‌وی تریان غه‌زله‌ی عیشقی خودایی و عیرفانی. به‌ شێوه‌یه‌کی گشتی که‌ش و هه‌وا و ناوه‌رۆک و مه‌به‌ستی سه‌ره‌کی له شیعیره‌کانی نالییدا عیشقی خودایی یا عیشقی زه‌مینی (مه‌جازی) یه و بانگ و سۆزی ئاشقانه له شیعیره‌کانیدا به‌ ئاشکرا دیاره و خۆینه‌ر په‌ی بێ ده‌با، چونکه پانتاییه‌کی زۆری دیوانه‌که‌ی پێک ده‌هێنێ. نالی ئه‌م هه‌ست و سۆزه عیشق و عیرفانییه‌ی به‌وپه‌ری لێزانی و داھێنانه‌وه له قالبی شیعیری غه‌زله‌دا گونجاندوو، نالی پێی خۆشبووه زیاتر قالبی غه‌زله‌ به‌کارهێنیت، نه‌ک قالبه‌کانی تر. له ئه‌نجامی ئه‌مه‌شدا سه‌رکه‌وتوو بووه. بۆیه ئه‌و ((به‌ مامۆستای غه‌زله‌بیاتی کرمانجی ناوه‌راست داده‌نرێ و هه‌موو شاعیرانی دوا‌ی خۆی که‌م تا زۆریکی کاریگه‌ری نالییان پێوه دیاره)) (شوان: ۲۰۱۲، ۲۸۳). (نالی باوه‌ری به دلدارپی زه‌مینی بووه. ژن هه‌وین و سه‌رچاوه‌ی ئه‌و دلداریه‌یه له وینه‌پێکی مه‌تریالی خۆی ده‌نوێنێ، بۆیه نالی گرفتاری ژنه‌ وه‌کو په‌یکه‌ریک له قالبی گیان و سۆزدا)) (خه‌زنه‌دار: ۲۰۱۰، ۷۴). ئه‌مانه‌ی خواره‌وه‌ وه‌ک به‌لگه ده‌هینینه‌وه که مه‌به‌ستی نالی زیاتر عیشقی زه‌مینی بووه، نه‌ک عیشقی خودایی یا ئاسمانی:

۱- نالی له قه‌سیده‌یه‌کی (۱۷) دیری دا به‌ روونی باس له عیشقی کچ و عاشق بوون به‌ کچ ده‌کات و لادانی سێکسی ناو کۆمه‌لی رۆژه‌لاتی رت ده‌کاته‌وه. هه‌روه‌ها ئامۆژگاری گه‌نجان ده‌کات که عیشقیان ته‌نها بۆ کچ بێت که ئاراسته‌ دروسته‌که‌ی سروشته. نالی له سه‌ره‌تای قه‌سیده‌که‌یدا ده‌لێ:

عیشقت که مه‌جازی بێ خواهش مه‌که ئیلا کچ

(دیوانی نالی: ۲۰۰۸، ۱۲۶)

شیرین کچ و له‌یلا کچ و سه‌لما کچ و عه‌زرا کچ

۲- نالی له دیوانه شیعیرییه‌که‌یدا ده‌یان جار به وشه‌کانی زمانی کوردی یا فارسی باسی ئه‌ندامه جوانه‌کانی به‌ژن و بالایی یار ده‌کات و به وینه‌ی جۆراوجۆری شاعیرانه وه‌سفیان ده‌کات وه‌ک: چاو، دم، ده‌هه‌ن، له‌ب، رومه‌ت، روخ، کۆلم، برۆ، چاو، گوئی، پێ، ده‌ست، گه‌رده‌ن، لێو، ده‌ندان، په‌نجه، زولف، په‌رچه‌م، مه‌مک، موژه و توپره. شاعیر به‌ژن و بالایی یار یا په‌یکه‌ری ژن ((به هه‌موو ئه‌ندامه‌کانی له‌شی ورد

ده کاتهوه، بێ گومان دیار و نادیار، ببنراو و شاراوو. هه موو ئەندامه کان به لایهوه جوان و پیرۆزن و وینهی گشتی پهیکه ره که دهخه نه روو))
(خه زنده دار: ۲۰۱۰، ۷۴). بۆ نمونه، نالی لوولی په رچه می یاری به نووسراویکی خه تی شکسته ی فارسی و سپییه تی و رهونه قی روومه تی یاریشی
وهک نور و مؤم زانیوه بۆ خویندنه وه و خوینده واری خوئی و ده ئی:

توررته وه کو تووماری شکسته و سه ری کوئمت

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۹۱)

بۆ نووری سه وادم بوو ته شه می موتالا

یان نالی روی یار به ئاسمان ده شو بهیئیی و شه و (زولف) و مانگی چوارده (برۆ) و تریفه ی مانگه شه و (کوئم) ی تیدا ده بیئیی و ده ئی:

ئاسمانی حوسنی مه حبووبم به ئەبرۆ و زولف و روو

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۴۷۶)

دوو هیلال و دوو شه و دوو ماهی تابانی هه یه

شاعیر هه ندی جار بۆ ئەندامی زاوژی میننه ده برین و خواستی ئیجگار سه رنج راکیش به کار ده هیئیی وهک: دوردانه ی ناسوفته،

دوری نه سماو، کانی به قا. بۆ نمونه:

موو سونبولی ناسوفته، دوردانه یی ناسوفته

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۲۸)

دهم غونچه یی نه شکوفته، تی فکره کوره یا کچ؟

۳- نالی زیاتر له (۲۰) جار به ده برینی جوړاو جوړ باسی ماچی کردوو و به کارهینانی بهم ژماره زۆره بوته سیمو تایه تمه ندییه کی خوئی
له شیوازی تاکه که سیدا و شیعه کانی نالی بێ ده ناسرته وه. شاعیر ئەم فریز و ده برینانه ی به کارهیناوه: قیمه تی ماچ، ماچی له عل، ماچی
ده مادهم، ماچیکی لیوان، ماچی ده م، ماچی له ب، ده عه وتی ماچی له ب، ماچی سه ری کوئم، ماچی لیوان و ماچی که فاره ت. هه روه ها له
جیاتی وشه ی ماچ، وشه کانی: بۆسه، بۆس و قوبله ی به کارهیناوه. ئەمانه ی خواروه هه ندیک له و نموونانه ن که نالی له شیعه کانی خویدا
به کاری هیناون:

- نالی، ماچی ده می یار وهک گه یشتن به ژبانی نه مری ده زانی و ده ئی:

بۆ ماچی ده می ره نگه له عیشوه ی خه می ئەبرۆی

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۶۴)

جوویایی به قا خوئی له ده می تیغی فه نا دا

- نالی، ماچی ناو به ناوی لیو و ده می یار له گه ل خواردنه وه ی شه رابی شه وانه بهم جوړه وه سف ده کات و ده ئی:

جیئ ده م ده مه، جیئ له ب له به، ساقی وه ره ئیمشبه

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۰۵)

هه م ماچی ده مادهم بده، هه م جامی له باله ب

- نالی، ماچی ده می یار به ناوی که وه سه ری به هه شت نادات و ده ئی:

ئاوی که وه سه ر نۆشی سوئی بێ که من

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۲۴۲)

ئاوی ئینسان یه عنی ماچی ده م ده خووم

- لای نالی ماچ وهک مه زه یه و شه راب به حه رام ده زانی، ئە گه ر ماچی لیوانی یاری له گه لدا نه بیئ:

شه رابی له علی رومانی له نالی

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۲۶۳)

حه رامه بێ مه زه ی ماچیکی لیوان

-نالی، وهک دهرمان و زیندووکه ره وهی سهردهم ته ماشای ماچ دهکات و ده لئی:

دوور له تۆ دَل هینده بی نارام و بی حال که وتوو

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۵۸۴)

ئه می مه سیحایی زه مان له و لئوه دهرمانی دهوی

۴- نالی چه نین تیکستی شیعی هیه که ده چینه ناو خانهی شیعی ئیروئیک یا هه لماراوه وه، وهک: مه ستوره که حسناو و ئه دیبه ئیلتقای پۆلوو ناسن هه ر نیزاعه و

هه ندیک له دیره شیعه کانی ئه و تیکستانه به جوژیکی وا باسی ده سبازی و په یوهندی سیکسی ژن و پیاو دهکات که رافه کارانی شی نچار کردوو خویان له شیکردنه وه و لیکدانه وهی دوورخه نه وه. ئه وه تا رافه کارانی دیوانی نالی له رافه ی قه سیده ی (عیشقت که مه جازبی بی خواهیش مه که ئیلا کچ) ده لئین: ((ئه م شیعه ئیشاره ته که له کۆمه لگا داخراوه کانی وه ک کۆمه لگای ئیمه دا ههستی بی ئه کری له باره ی په یوهندی جینسیه وه. شیعه که ئیشاره تیکی تریشی تیا به، به لام بو باس کردنی ناشی)) (سروش: ۱۳۹۶، ۱۲۷).

۵- نالی (۱۵) جار وشه ی (عیشق) ی به دهر برینی جوړاوجۆر به کاره یناوه. وهک: عیشقی گۆل. گه ردشی عیشق، سروشکی عیشق، ئاته شی عیشق، ناری عیشق، دینی عیشق، عیشقی مه جازی، عیشقی حه قیقی، عیشقی حه راره ت نوما، مه شقی عیشق و عیشقبازان. هه روه ها (۲۰) جار وشه ی عاشقی به شیوه و واتای جوړاوجۆر به کاره یناوه. وهک: عاشقی زار، عاشقی مسکین، عاشقی بیچاره، عاشقی سونعی حه ق، رهنگ زه ردی عاشق، عاشقی ته جرید، عاشقی بی دَل، عاشقی روت، هوزاری عاشق و ئه شکی ته ر و گه رمی عاشقان. ئه مه جگه له وهی که (۳) جار وشه ی (عوششاق) ی به کاره یناوه. ئه مه ش نیشاندهر و دهرخه ری کاریگه ری زۆری (حافزی شیرازی) و (مه ولانای جه لاله دینی رۆمی) یه له سه ر نالی، چونکه هه ردوو شاعیر له ئه ده بیاتی فارسیدا به شاعیری عیشق و عیرفان ناسراون و نالی به ره مه کانی هه ردوو شاعیره که ی خویندۆته وه.

نالی هه رچه ند عاشق به بیچاره ده زانی، به لام به خاوه ن سه رمایه کی له بن نه هاتوو ی عیشق ده زانی و ده لئی:

حه یره ت زه ده وا دیده وه کوو حه لقه یی دهر ما

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۹۲)

بی مایه نیبه عاشقی بیچاره بفه رما

یان نالی ده بیته عاشقی دروستکراویک و ئافر ئیروئیک خودا، که نه ویش هه مان یاره که یه تی و جوانیبه کی بی هاوتای هیه و ده لئی:

عاشقی سونعی حه قم قوربانی رهنگی قودره تم

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۱۰۳)

چاوی ماوی خالی سین کولمی سی زولفی سیا

جی تی بیینه که نالی که متر باس له عیشقی حه قیقی دهکات. بۆیه جاروبار به هیما و جاریکیش بی بیج و په نا ئامازه بو عیشقی ئاسمانی یا خودایی دهکا و ده لئی:

یه ک رهنگم و بی رهنگم و رهنگین به هه موو رهنگ

(دیوانی نالی: ۱۳۹۶، ۵۴۴)

به م رهنگه ده بی رهنگ ریژی عیشقی حه قیقی

ئه‌نجام:

- 1- جياوازی دانان له نيوان تهسهووف و عيرفان كارتيكي گرنه و دهبي تهوه روون بيتهوه ههر كاتيكي تهسهووف له گهل هزر و فهلسهفه ناويته بوو، تهسهووف دهچيته قوناغيكي ترهوه و پوشاكيكي تازه له بهرده كات و عيرفان ديته وجود.
- 2- شيعره كاني نالي وهك ناويتهه كي پر له هزره عيرفانيهه كان خوي دهنوئي و له شيكردهوهي تيکسته شيعريهه كاني دا دهرده كهوي كه نالي وهك عارف، عاشق، ژياندوست و چيژخواز دهرده كهوي. جا نازانيت تهمه تهنها به خهيالي شاعيرانه و چاوليكيهري بووه، يان به شيويهه كي كرداري له ژيانيدا جي به جي كر دووه.
- 3- نالي له به شيكي دياري دييره شيعره كانيدا يا باسي عيشق، يا ماچ، يان وهسفي ئه‌نداميكي پهيكهري يار ده كات و بيريشي ناچيت كه بههوي رهفتاره ناشيرينه كانيان تانه له دهرويش و سوفي بدات.
- 4- نالي له شيعره كاني دانهك ههر بايهخي به وشه نارابي و هونه ره كاني رهوانبيژي داوه، بهلكو ناوه رووك و واتا و هزره گه ليكي بههيز و بوپريشي بويه كه م جار هيئاوه ته ناو غه زهلي كوردی (ديالتيكي ناوه رست). وهك شيعري ئيروتيكي، غه زهلي عيرفاني.
- 5- عيشق و عيرفان لاي نالي نهك ههر به يهك به ستراون و يه كتر تهواو ده كه ن و ههر يه كه يان ده بيت به به شيكي جيانه كراوهي تهوي تر، بهلكو ناويتهه يه كتريش بوويته و جودا كرده ويان سهخته.
- 6- نالي كاتي ره خنه ي توند له شيخه كان ده گريت و ريبازه دهرويشگهري و سوفيگه ريبه كه يان رت ده كاته وه، بابهنديووني خوي به هزره عيرفانيهه كاني وهك مروف بوون و مروفايه تي دووپات ده كاته وه.
- 7- نالي بوچوونيكي عاريفانه ي رها ده خاته روو و سه ر به هيچ ئايدايه كي دياريكراو نييه، بهلكو تهو له گهل هزري جوانه و هه موو رهنگه كاني پي جوانه و ريز له فره ي ده گري و تواناي له خوگرتن و ريزگرتن هه موو جياوازيهه كاني هه يه و ژيانيش به م فره ييه به جوان و راست ده زاني.
- 8- نالي زياتر له (20) جار به ده بريني جوراو جور باسي ماچي كر دووه و به كارهي ناني به م ژماره زوره بوته سيما و تايبه تمه ندييه كي خوي له شيوازي تاكه كه سيدا و شيعره كاني نالي پي ده ناسرته وه.

سه رچاوه كان:

به كوردی:

- 1- مه ولوود، د. عه بدوللا خدر (2007)، ليكوليه نهويهه كه له شيعره ئاييني و سوفيگهري و فهلسه فييهه كاني نالي، چاپي يه كه م، چاپخانه ده زگاي نارس، هه وليتر.
- 2- محه مه د، مه سعود (2010)، دهسته و داماني نالي، چاپي سييه م، چاپخانه ي ده زگاي نارس، هه وليتر.
- 3- سه جادي، عه لانه دين (1988)، دهقه كاني نه ده بي كوردی، چاپخانه ي كوړي زانباري كورد، به غدا.
- 4- سه في زاده، سديق بوړه كه بي (2008)، ميژووي ويژه ي كوردی، به رگي دووهم، چاپي دووهم، چاپخانه ي ده زگاي نارس، هه وليتر.
- 5- سروش، د. عه بدولكه ريم (2014)، ريگا راسته كان، و: سه عيد به شير، چاپي دووهم، چاپخانه ي گهنج، سلتيماي.
- 6- عه بدولكه ريم، د. سه بور (2014)، چه مكي ژيان و مردن له شيعري مه وله وي و مه ولاناي رومي دا، چاپخانه ي تاران.
- 7- عه بدولكه ريم، مه لا عه بدولكه ريمي موده ريس و فاتح (1398)، ديواني نالي، چاپي دووهم، چاپخانه تهران.
- 8- فهيزي به گ، نه مين (1983)، نه نجومه ني نه دييان، چاپخانه ي كوړي زانباري عيراق، به غدا.
- 9- ره فيق، فاروق (2009)، فهلسه فه و ژيان، سلتيماي.
- 10- شوان، د. ئيبراهيم احمد (2012)، نه ده بي كووني كوردی، چاپي دووهم، چاپخانه ي زانكووي سه لاهه ددين، هه وليتر.
- 11- خه زندهار، د. مارف (2010)، ميژووي نه ده بي كوردی، به رگي سييه م، چاپي دووهم، چاپخانه ي ده زگاي نارس، هه وليتر.

- گوٲار:

۱- باقی، محمدهد همه (۲۰۱۲)، نالی له سهفه‌نامه‌ی بانوئیزیکی فره‌نسادا (۱۹۰۶-۱۹۰۷)، گوٲاری نووسهر، ژماره (۵)، سلیمانی.

به عه‌ره‌بی:

۱- یونس، الشیخ مهدی (۲۰۰۷)، ماهو العرفان، دار الهادی، بیروت.

۲- الماجدی، خزعل (۲۰۱۱)، العقل الشعری، الطبعة الاولی، النایا للدراسات و النشر والتوزیع، دمشق.

گوٲار:

۱- ابوراس، رثیفة (۲۰۰۸)، العشق عند مولانا جلال الدین الرومی، مجله ثقافتنا، المجلد الرابع، العدد السادس عشر، تهران.

به فارسی:

۱- اصغری، د. سید محمد (۱۳۹۱)، عقل و عرفان و سیری در زندگی حضرت شیخ محمد بهاری و شیخ محمد باقر بهاری، چاپ دوم، انتشارات اطلاعات، تهران.

۲- معین، د. محمد (۱۳۷۸)، فرهنگ فارسی، جلد دوم، انتشارات امیرکبیر، چاپ سیزدهم، چاپخانه‌ی سپهر، تهران.

۳- شجیعی، د. پوران (۱۳۷۳)، جهان بینی عطار، چاپ اول، مؤسسه‌ی نشر ویرایش، چاپخانه حیدری، تهران.

سایتی ئینته‌رنییت:

۱- حکیمی فر، خلیل (۱۳۹۵)، گفتوگوی ادیان بر مبنای عرفان، مجله ادیان و عرفان، سال چل و نهم، شماره دوم. <https://www.sid.ir/fa/journal/index.aspx>. ۲۰۱۹-۱۰-۲.

۲- عطار، علی موحدیان (۲۰۱۹-۱-۱۵)، اندیشه‌های عرفانی در شعر حافظ. <http://www.alimovahedian.com>.